

**О. Юрчук, к. філол. н., доц.,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка**

МІСТИЧНИЙ ТИП ПРОРОКА: Т. ШЕВЧЕНКО

У статті аналізується один із варіантів існування маскулінної тожсамості за умови неможливості реалізації власної мужності – месіанство. Стратегія чоловічого опору імперському впливові через індивідуальне пророцтво вперше з'являється у творчості Т. Шевченка.

Ключові слова: месіанство, авторський міф, пророцтво, містичне пророцтво.

В статье анализируется один из вариантов существования маскулинной тожсамости при условии невозможности реализации собственного мужества – мессианство. Стратегия мужского сопротивления имперскому влиянию через индивидуальное пророчество впервые появляется в творчестве Т. Шевченко.

Ключевые слова: мессианство, авторский миф, пророчество, мистическое пророчество.

The article deals with the messianity as a variant of existence of masculine identity under conditions of impossibility of realization of proper masculinity. The strategy of masculine resistance to the imperial ascendancy by means of individual prophecy first appears in T. Shevchenko's works.

Key words: messianity, author's myth, prophecy, mystical prophecy.

Т. Шевченко приходять в українську літературу, коли в західноєвропейських культурах відбувалося творення ряду авторських міфів через наскрізне пророцтво, що забезпечувало консолідацію нації. Він також вдається до перебирання на себе функцій національного пророка, створюючи власний авторський

міф, поєднавши у ньому українське автентичне начало з християнством, що дозволяє номінувати його як містичний.

Створена поетом міфологема носить універсальний характер, але маємо говорити не так про універсальність у загальнолюдському контексті, як в українському. Перед нами українська національна універсальність. Саме ця риса забезпечила багаторазове звернення до поезії Т. Шевченка. Кожен із дослідників його творчості мав змогу накласти матрицю власних ідей щодо України на поезію митця і отримати докази для своїх міркувань. Це стосується не тільки шевченкознавчих досліджень радянського періоду в історії української культури, коли Т. Шевченку було нав'язано однозначну іпостась малоросійського революціонера, прогресивного прибічника возз'єднання України з Росією, але й сучасних.

Після проголошення незалежності в українському літературознавстві з'явилася тенденція до перепрочитання "класичних" текстів і знакових для української культури постатей. Це сталося й із Т. Шевченком. Найвідомішими спробами такого переосмислення є опозиційні одна щодо одної монографії Г. Грабовича "Шевченко як міфотворець" та О. Забужко "Шевченків міф України". Одним із об'єднуючих моментів для цих двох досліджень є той, що кожен із науковців намагається не тільки переосмислити постать Т. Шевченка, та й не стільки, як "підігнати" його під власну світоглядну систему координат.

Г. Грабович слушно визначає творчість Т. Шевченка як постійну міфотворчість. Утверджуючи Шевченківський дуалізм – розірваність між персонажем-жертвою і персонажем-пророком, автор застосовує щодо поетової міфологеми теорію міфу Леві-Строса, яка базована на розумінні розвитку міфу через протистояння та примирення бінарних опозицій. Дуалізм або бінарність Т. Шевченка, що їх пропонує дослідник, навряд чи базується на опозиційній парі, окресленій як "жертва (юродивий/байстрюк) – пророк" [1]. Відкидаючи лінійність такого розвитку, адже співвіднесення власної персони з цими типажми присутне в усіх періодах творчості митця, зазначимо, що функція "жертви" притаманна всім іпостасям поета. Контroversійною є й концепція уявної спільноти, на яку звертає увагу Г. Грабович, роблячи акцент на особливому ставленні Т. Шевченка до козаччини. У тому наявне нативістичне

прагнення утвердження ідеальної національної спільності через виведення її основних ознак з творчості знакових фігур у культурному просторі нації, спільності, яка найчастіше є бажаною, а не реально існуючою. Активізуючи Шевченкову міфологему, науковець вдається до заперечення факту її творення у рамках російського простору. Дослідник відкидає присутність у поезіях митця Росії. Для нього Т. Шевченко повністю занурений у тогочасну українську дійсність. Із цим важко погодитися з огляду на два факти: по-перше, Росія, особливо Петербург, у поезіях таки фігурують, по-друге, Т. Шевченко все ж поет-емігрант, який формує образ України найчастіше за дитячими спогадами, але робить це з позиції відстороненого споглядача, який перебуває в Росії й оцінює Батьківщину в опозиції до Російської імперії.

Інший варіант накладення світоглядної концепції дослідника на творчість Т. Шевченка пропонує О. Забужко. Вихована під знаком "шістдесятиництва" (роздвоєння між героїчністю і непотрібною/непочутою жертвовністю), вона витворює власне розуміння пари "українська інтелігенція – Україна". Для О. Забужко Україна найчастіше асоціюється з міфічною матір'ю, яка націлена на пожирання своїх дітей. Аналізуючи поезію Т. Шевченка, дослідниця виокремлює у ній типологію українського пекла, у якому українському козаку/лицарю/інтелігенту відведено свідому роль жертви через самозраду: боговідступництво і братовбивчу війну [3]. Таким чином, О. Забужко знаходить у поезії Т. Шевченка Україну, яка відповідає її власній концепції: створена колоніальним становищем матір, яка штовхає своїх дітей до метафізичного гріха: бунту супроти один одного або непотрібної жертвовності заради неї ж. У цьому Забужчине зачароване коло: Україна-упир – інтелігенція/жертва – Україна/упир, що оприявлене не тільки у критичних розвідках дослідниці, а й у її художній творчості.

Творення міфу мало у Т. Шевченка усвідомлений характер і базувалося на протиставленні українського й російського, а також опозиційності до своїх попередників як носіїв комплексу малоросійства. Усвідомленість обраної ролі має місце у зрілий період творчості митця. Він розуміє свою місію й значення "Кобзаря", хоч і залишає собі право на сумнів. Помічаємо у поезії Т. Шевченка поєднання сумніву в потрібності власного слова і впевненості у його божественному походженні:

*Мій Боже милий! Як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? Для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?* [5, 488].

Дистанціювання від попередників оприявлене в Шевченкових поезіях "На вічну пам"ять Котляревському", "До Основ"яненка", "Гоголю". Звертання має у поета самопонижувальний характер. Власне "невміння" володіти українським словом він протиставляє талановитості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ"яненка, називаючи їх батьками. Маємо три компоненти Шевченківської опозиційності до попереднього покоління митців: самопониження, батьківство, власна словесна неспроможність. Самопониження і батьківство дозволяє Т. Шевченкові долучитися до традиції, підтвердити її значимість:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!* [5, 25].

Номінуючи І. Котляревського, Г. Квітку-Основ"яненка батьками, Т. Шевченко тим самим активізує архетип "блудного"/бунтівного сина, який повстає проти батька, обирає відмінний шлях. "Недолугому" батьку поет протиставляє власну фемінну мужність. Фемінізація чоловічої сили у нього пояснюється тим, що Т. Шевченко стоїть не на позиції батька/чоловіка, який позначений комплексом "двійництва", а матері/жінки/України, яка потребує захисту. Відкидаючи реальне батьківство, Т. Шевченко перебуває у пошуках містичного батька, яким є Бог. Тим самим він долучає свою матір/Україну до Нього, що забезпечує утвердження своєї богообраності й українського народу.

Задекларована Шевченкова словесна неспроможність не вказує на його мовчання. Він не може і не хоче говорити тими словами, тим голосом, яким користувалися попередники, бо то слова і голос

малоросів, котрим немає місця у створюваній поетом національній міфологемі.

Роль малоросійського письменника, який презентує ту Україну, що задовольняє колонізатора, надавала шанс українському митцю зробити кар'єру у царській Росії, отримати славу і визнання. Відмовившись від цього, Т. Шевченко стає на шлях самотності й самодостатності, що викличе обурення серед російської інтелігенції (наприклад, В. Белінського). Самодостатність поета як українця дозволяє йому створити національну опозицію щодо Росії і тих, хто обрав шлях малоросійства. У контексті цього твердження варто звернути увагу на поезію "Гоголю". Попередні дослідники пропонували однозначне прочитання цього тексту як послання-сповіді до письменника-духовного побратима. Літературознавці, наприклад П. Зайцев, Ю. Барабаш, визначають цей твір найтрагічнішим, тому що він з'явився тоді у доробку Т. Шевченка, коли М. Гоголь вже не був його однодумцем. Аналіз поезії "Гоголю" як звернення Т. Шевченка до єдиної людини, яка може його почути, оскільки сповідує ті самі погляди на Україну й український народ, має характер здогаду або визначений закріпленим колоніальним комплексом: Т. Шевченко мав схвалювати всіх своїх попередників (NB: особливо їх проросійські погляди). Саме таке прийняття традиції "малоросійської" літератури у контексті вищої російської забезпечувало вписування Шевченкової постаті у загальний російсько орієнтований український контекст, дозволяло фальсифікувати/відкинути його націотворчі ідеї.

Не заперечуючи поважне ставлення поета до М. Гоголя, спробуємо перепрочитати згадану вище поезію. У ній Т. Шевченко, на нашу думку, окреслює різницю між собою і ним. Помічаємо три опозиційні пари у тексті поезії: плач/сміх, самотність/визнання, українство/москальство. На початку твору Т. Шевченко говорить про тихий плач у своєму серці і свою самотність, протиставляючи її сміхові й успіхові М. Гоголя:

*Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли – похилились*

*В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже [5, 222].*

Протиставлення підкреслюється дворазовим вживанням слова "великий". Спочатку воно стосується Шевченкового мовлення і вжите задля підкреслення поетом власної особливої/божественної місії. Далі Т. Шевченко використовує його як маркер свого ставлення до постаті М. Гоголя. Визнаючи за ним "великість", поет одразу ж використовує її як закид у малоросійстві. Після звеличення М. Гоголя поет вдається до окреслення ситуації в Україні, де батьки виховують дітей, щоб продати "москалеві", що створює відчуття логіки руху – причина (Гоголеве малоросійство, яке закладене у текстах) – наслідок (малоросійство всієї України). Контроверсійним у поезії є асоціювання власного слова з отруйною рослиною богилов. Така асоціація ставить знак рівності між поетовою сльозою і Гоголівським сміхом у негативних наслідках для України. Відмінність складає той момент, що Шевченкове слово отруйне, бо його не чують, у той час, коли Гоголівський сміх є отруйним саме через свою почутість.

На противагу образу малороса, Т. Шевченко обирає ролі сироти, юродивого, кобзаря або імітує жіночий голос, об'єднуючим для яких є сильне українське начало.

Типологізуючи образи-ролі, до яких вдається поет, можемо виділити три повторювальні іпостасі: байстрюк/юродивий – Кобзар – жінка/Україна, що дублюються основними станами ліричного героя/автора: екзальтація – одухотвореність – страждання. Ці три образи-стани у сумі формують загальний тип героя – національного пророка.

Якщо говорити про перший тип байстрюка/юродивого, то основне смислове навантаження він несе у ранньому періоді творчості Т. Шевченка. Ці образи продовжували традицію Шевченкових попередників, адже дозволяли через мовлення людини, позбавленої душевної рівноваги, говорити про важливі речі і при тому мати імунітет – архетип блазня, який вказує можновладцю на недоліки. Зауважимо, що такий тип з'являється найчастіше у текстах, націлених супроти Російської імперії (наприклад, комедія "Сон {У всякого своя доля...}"). Торкаючись

стосунків Україна – Польща, поет не дозволяє собі юродства, він обирає патетичну і трагічну тональність ("Гайдамаки"). Зробимо припущення, що для Т. Шевченка відносини України й Польщі відбувалися однозначно на рівних позиціях двох сусідніх держав, тоді як Україна щодо Росії завжди розглядалася ним як підлегла, колонізована... Тип байстрюка/юродивого, якщо розглядати його мовлення як таке, що націлене не на Російську імперію, а на український народ, має й інше навантаження. Щодо власного народу цей тип забезпечує максимальність експресивності, що доведена до стану екзальтованого викриття гріховності й попередження про покарання за неї:

(з монологу ліричного героя)

А ви в ярмі падаєте

Та якогось раю

На тім світі благаєте?

Немає! Немає!

Шкода й праці. Схаменіться... [5, 205].

Образ кобзаря у поезії Т. Шевченка має два варіанти – це збірний тип лірника, який подорожує Україною і є генератором історичної пам'яті, та сам Шевченко-Кобзар, який поєднує у собі попередню рису, а також є носієм Божого слова, адже не просто оповідає історичні події, а ретранслює, формує у їхніх межах власне пророцтво. Саме цей образ становить вихідну точку Шевченкової релігійності, що є опозиційною і до російського варіанту християнства, й до москальства, яким уражені його співвітчизники.

Поет вибудовує українську християнську міфологему, у якій відбувається поєднання старозавітної віри через страх перед Богом-батьком з новозавітною любов'ю і жертовністю. У такому поєднанні й існує схожість Шевченкового тексту з Апокаліптичним: страх перед покаранням має зупинити, а обіцянка на спасіння через любов – принести надію. Зауважимо, що любов Т. Шевченка завжди межує з ненавистю до іншого (співвітчизників/України) та самого себе. У посланні "І мертвим, і живим..." епіграф про неможливість любові до Бога без любові до ближнього набуває характеру самозастереження. Ним автор одразу робить собі самообмеження на власне презирство до народу, що дозволяє відкинути

однозначність трактування і породжує двозначність прочитання: або перед нами застереження з любові, або з ненависті.

Порівнюючи типи юродивого й кобзаря у творчості Т. Шевченка, дотично до створюваного загального образу пророка, можемо протиставити їх як два відмінні варіанти пророцтв. Ці два варіанти були оприявлені вже у біблійних текстах. Усіх пророків у Біблії називають набі. Однак маємо дві основні версії утвореного від цього іменника дієслова: говорити і марити, що характеризують відмінні типи пророцтв. Таким чином, Т. Шевченко, створюючи власний образ пророка, вдається до поєднання у ньому пророцтва екзальтованого (юродивий) і пророцтва одухотвореного. Екзальтацію через мовлення-марення юродивого/п'яного можна сприймати як захисну реакцію у колоніальному просторі (про це говорилося вище) або ж як гру, за якої митець одягає маску божевільного, щоб підсилити значимість слова. Одухотворене пророцтво несе у собі елемент відкидання власного єства. Це веде до заміни індивідуального "я" колективним "ми" (наприклад, поезія "Заповіт").

Важливим для осмислення варіанту національного пророка, що сформований у поезії Т. Шевченка, є образ жінки/матері/України, адже заявлена мужність поета/ліричного героя, на якій акцентували увагу нативістично орієнтовані дослідники, наприклад, Д. Донцов, Є. Маланюк, І. Дзюба та ін., все ж має фемінний характер, а, отже, орієнтована на збереження, а не на деконструкцію (тому так мало у Т. Шевченка закликів до активного кровопролиття). Поет вдається до імітації жіночих голосів/поведінки, зосереджуючись на іпостасях: жінка-мати, жінка-Україна, самотня дівчина. Перші дві мають дотичність до творення національного міфу, опозиції Т. Шевченка до Російської імперії, третій – зачіпає інтимні моменти з життя поета...

Цікавими є дубльовані у поезії митця образи жінки-покритки й України-матері, які об'єднує те, що вони збезщещені москалем/Росією. Збезщещення у Т. Шевченка має подвійне тлумачення: жінка/Україна найчастіше або спокушена і віддалася з любові до чужинця, або з'валтована ним. Перше у стосунку до жінки/України висуває письменник як звинувачення. У поезії "Чигрине, Чигрине..." Т. Шевченко голосом юродивого ставить риторичні питання про потрібність захисту України (боронили від ляхів, орд, москалів), коли вона:

*...заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
В душло холодне гадюк напустила... [5, 195].*

Обирає поет і обернену ситуацію, за якою Україна постає перед ним як безневольна жертва, що спокутує не свої гріхи. У містерії "Великий льох" поет пропонує розгорнуту паралель: три дівочі душі/Україна, у контексті яких ставить питання провини й кари. Вибудовуючи події за схемою вчинок–покарання, Т. Шевченко вказує на опосередковану провину своїх героїнь (NB: можливо й самої України), але для нього це не знімає питання покарання. У містерії дівчата-душі/Україна спокутують вину чоловіка-українця, який або підписує угоди з Росією, або дозволяє панування російського на українській землі: перша душа – вчинок (подала води гетьману, коли він їхав підписувати угоду з Москвою) – покарання (вона і її родина отруїлися, криниця всохла); друга душа – вчинок (подала води цареві) – покарання (згвалтували і вбили, ланцюгова реакція: бабуся, яка привітала дівчину, вмирає); третя душа – вчинок (немовлям побачила царицю) – покарання (смерть).

Образ України/матері має й містичне тлумачення. Т. Шевченко асоціює її з могилою, що є з одного боку вмістилищем мертвого/блудного, з іншого – місцем зародження нового/воскресіння. У поезії "Стоїть в селі Суботові", яка, на думку декого з критиків, становить епілог до містерії "Великий льох", відокремлений від основного тексту через недогляд першого переписувача та видавця, поет зауважує:

*Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна [5, 268].*

Символічний образ могили/України фігурує й у поезії "Розрита могила". У ній митець застерігає українців про можливість розриття цієї могили москалями, що приведе до містичного "згвалтування", яке породить не українців, а перевертнів.

Таким чином, українська інтелігенція ХІХ ст. перебувала під впливом драми екзистенційного вибору між своїм/українським та чужим/російським. О. Забужко маркує цю ситуацію українським дуалізмом, коли існує неспівпадіння історичного буття народу з "...буттям самісним, сказати б, "інфраісторичним"..." [2, 43]. Драма "двійництва" ще й позначена розумінням свого як меншовартісного у порівнянні з чужим. Усвідомлення чи неусвідомлення/витіснення власного дуалізму визначало відмінні шляхи вирішення українською інтелігенцією цієї проблеми. Одним із варіантів реагування стало перебирання на себе функції національного пророка. У ХІХ ст. пророцтво започатковується Т. Шевченком. Шевченкове пророцтво маркуємо як містичне, адже воно поєднувало у собі розуміння національного як духовного та релігійного просторів.

1. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець / Григорій Грабович. – К., 1991.
2. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / Оксана Забужко. – К., 2006.
3. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К., 2006.
4. *Маланюк Є.* Шлях до Шевченка / Євген Маланюк. – Ужгород, 2008.
5. *Шевченко Т.* Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1982.